

УДК 316.42:378.09.4(477)«185»

ОСВІТНІ РЕФОРМИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ (40–60 РР. ХІХ СТ.): КРОК ДО ВІДНОВЛЕННЯ АВТОНОМІЇ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ

Мокляк В.М., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри загальної педагогіки та андрагогіки
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті подано короткий аналіз рівня автономії університетів України ХІХ ст. за статутами 1804 р. та 1835 р. У хронологічному порядку наведено основні реформи у галузі вищої освіти в 40–60 рр. ХІХ ст. Доведено, що прогресивні професори, попечителі, громадські діячі та ін., хто долучився до обговорення проекту статуту 1863 р., виступали за автономію університетів, визнання прав професорської та студентської корпорацій та зменшення впливу інших інституцій (попечитель, правління, інспектор тощо) на діяльність університету.

Ключові слова: автономія, академічні свободи, професорська корпорація, студентська корпорація, статут, освітня реформа, урядова політика, проект статуту.

В статье представлен короткий анализ уровня автономии университетов Украины ХІХ в. в соответствии с уставами 1804 г. и 1835 г. В хронологическом порядке приведены основные реформы в области высшего образования в 40–60 гг. ХІХ в. Доказано, что прогрессивные профессора, попечители, общественные деятели и др., кто приобщился к обсуждению проекта устава 1863 г., выступали за автономию университетов, признание прав профессорской и студенческой корпораций и уменьшение влияния других учреждений (попечитель, правление, инспектор и т. д.) на деятельность университета.

Ключевые слова: автономия, академические свободы, профессорская корпорация, студенческая корпорация, устав, образовательная реформа, правительственная политика, проект устава.

Mokliak V.M. EDUCATIONAL REFORMS IN THE HIGH SCHOOL (40-60 YEARS OF THE XIX CENTURY): A STEP TOWARDS THE RESTORATION OF AUTONOMY IN THE UNIVERSITIES OF UKRAINE

The article gives a brief analysis of the level of Ukrainian universities autonomy of the nineteenth century according to the statutes of 1804 and 1835. Chronologically, the main reforms in the field of higher education in the 40-60's of the nineteenth century are presented. It was proved that progressive professors, trustees, public figures, etc., who contributed to the discussion of the draft statute of 1863, spoke for universities autonomy, recognition of the rights of professorial and student corporations and the reduction of the influence of other institutions (trustee, board, inspector, etc.) on university activities.

Key words: autonomy, academic freedoms, Professorial corporation, student corporation, statute, educational reform, government policy, draft statute.

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. в Україні відбувається докорінне реформування системи вищої освіти. Прийняття державних документів, які визначають напрями розвитку вищої школи (Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Біла книга національної освіти України (2010), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Закон України «Про вищу освіту» (2014), Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2011, 2016, 2017) [8; 9; 14]), орієнтація нашої держави на Європу зумовлюють зміни у діяльності вищів. Прийнятий у 2014 р. Закон України «Про вищу освіту» анонсував переорієнтацію функціонування вищих навчальних закладів на засадах автономії та академічної свободи суб'єктів навчально-виховного процесу [4]. Актуалізоване питання

про автономію вищих навчальних закладів займає в Законі України «Про вищу освіту» майже третину змісту.

Як засвідчують міжнародні рейтинги університетів, у світі лідирують ті вищі навчальні заклади, які мають високий рівень автономії (академічної, фінансової, господарської, кадрової) та академічних свобод [1, 10]. Саме тому автономія – важливий принцип управління, організації та діяльності вищого навчального закладу, академічні свободи є сутнісною характеристикою автономії. Якісні зміни у реформуванні вищої освіти неможливі без наукового аналізу досвіду автономізації вітчизняних університетів (Харківський імператорський (1804), Київський Св. Володимира (1834) та Новоросійський імператорський університет (1865)).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато праць вітчизняних учених присвячено аналізу чотирьох статутів (1804,

1835, 1863, 1884) та тимчасових правил (1905), які було прийнято в XIX ст. як основні документи, які регламентували діяльність вітчизняних університетів (В. Бузескул, Ю. Галкін, Б. Глинський, М. Новіков, Ф. Петров, М. Пирогов, С. Посохов, С. Рождественський та ін.). Філософське підґрунтя ідеї та місії університету як автономного вищого навчального закладу знаходимо у працях Ю. Габермаса, Г.-Г. Гадамера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дерріді, В. Лепеніса, М. Квієка, Д. Ньюмена, Х. Ортеги-і-Гассета, К. Ясперса та ін. Сучасні дослідники з різних позицій аналізують феномен «автономія вищого навчального закладу» як провідний принцип управління, організації та діяльності (Р. Абрамов, В. Бунда, Л. Васечко, Ю. Верланов, О. Воробйова, Т. Горецька, Н. Дем'яненко, С. Калашнікова, Р. Клименко, О. Коваленко, В. Луговий, О. Сич, О. Слюсаренко, Ж. Таланова, В. Ткаченко та ін.).

Названі дослідники у своїх наукових розвідках здійснюють аналіз діяльності університетів під дією статутів, висвітлюють позицію тогочасної професури та громадських діячів стосовно урядової політики тощо. Недослідженим залишається аналіз реформ 40–60 рр. XIX ст. як певний крок уряду назустріч автономії та академічним свободам.

Постановка завдання. Метою статті є історико-педагогічний аналіз реформ 40–60 рр. XIX ст. у галузі вищої освіти як закономірний крок у відновленні автономії та академічних свобод університетів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Систему університетської освіти Російської імперії, до складу якої в XIX ст. входили і українські землі, було побудовано за зразком німецьких університетів. Останні зарекомендували свою дієвість та ефективність, адже, керуючись принципами автономії та академічних свобод В. фон Гумбольдта, змогли зробити прорив у вищій освіті та загальному розвитку Німеччини. Культурні зв'язки між Російською імперією та Німеччиною уможливили прийняття першого загального статуту імператорських російських університетів 1804 р. на засадах автономії та університетського самоуправління. Усю територію імперії було поділено на шість навчальних округів, просвітницьким центром одного з яких став Харківський імператорський університет. Він був першим українським університетом, який підпав під дію першого статуту.

«По уставу університети получали більшу автономію и невиданную в тогдашней России демократію при решении своих

внутренних вопросов, но все же не удалось ввести по примеру немецких университетов свободу преподавания, так как не хватало профессоров, и свободу слушания из-за недоверия к самостоятельности студентов» [2, с. 14]. Університетам було дозволено колегіальну форму управління та широку автономію у всіх справах, які стосувалися університетської корпорації.

Другим статутом, який було прийнято майже одночасно з утворенням Київського університету Св. Володимира, був статут 1835 р. Метою його створення була уніфікація вищої освіти, припинення неконтрольованого виховання молоді в домашніх умовах та стримування молоді від бажання їхати навчатися за кордон [7, с. 2]. Його дія поширювалася на Московський, Санкт-Петербурзький, Харківський та Казанський університети (Київський керувався власним статутом). Його прийняттю передували важливі події в країні. На думку імператора, повстання декабристів 14 грудня 1825 р. було наслідком «фальшивого напрямку шкільної системи» [12, с. 239]. Саме тому було утворено спеціальний комітет для розроблення нового статуту. Один із членів новоствореного комітету О. Перовський (син графа Олексія Розумовського) виступав категорично проти автономії та академічної свободи вищих навчальних закладів (але, як це не дивно, за збереження тілесних покарань молоді, які свого часу скасував його батько у 1811 р.): «Не слід дарувати університетам право уділяти ранги магістра, доктора і т. д., бо з тими рангами зв'язуються в Росії чини і навіть шляхетська гідність... Шкідливий вплив на юнацтво має заборона тілесних кар, бо та заборона привчає молодь до духу непокірності, самонадійності, що приводить до того, що юнак, досягши 18 або 20 років, вважає себе правосильним міркувати про перетворення держави та взагалі діяти відповідно до своїх поглядів» [12, с. 239].

Десять років після прийняття статуту 1835 р. були плідними для науки: відбулося упорядкування університетського життя, зміна професорського складу після повернення з європейських університетів та Дерпту великої групи молодих і талановитих викладачів, створення перших солідних наукових шкіл, перехід до викладання російською мовою тощо [2, с. 22].

Харківський університет подолав труднощі 20-х рр. XIX ст., добився відповідного прогресу, підготував багато освічених людей. Відомий історик М. Костомаров, який навчався у Харкові, виділяв чотири категорії студентів [2, с. 22], такі як 1) сини з багатих сімей, які жили на пан-

сіоні у професорів і намагалися будь-яким способом отримати диплом, щоб не було тяжко в системі загальної корумпованості; 2) студенти, яким диплом був потрібний для служби, навчалися гарно, але без любові до науки – медики і майбутні чиновники; 3) молоді люди, які любили науку, філософію – майбутні вчителі гімназій; 4) не настільки багаті, щоб жити у професорів, але і не настільки працелюбні й обдаровані, щоб займатися наукою [2, с. 23].

Починаючи з 1845 р. українські університети (Київський Св. Володимира та Харківський імператорський) підпадали під юрисдикцію генерал-губернатора. Ні про яку ініціативу не могло бути й мови, ініціативи придушувалися, в університетах панували казарменні порядки, про що свідчать дослідження науковців [13, с. 25].

Зміни в університетській політиці почалися в 1846–1847 рр., коли в Київському та Харківському університетах виявили конспіративні студентські організації поляків та українців. Крім того, європейські події 1848 р. вплинули на політику імператора, і урядом Миколи I були реалізовані «чрезвычайные меры репрессии в отношении именно высших рассадников просвещения» [3, с. 345]. Імператорськими указами ці університети було підпорядковано владі генерал-губернатора, відмінялися багато університетських свобод, скорочувалася виборність, посилювався поліцейський нагляд. Частину прогресивних професорів звільнили, деякі пішли в інші сфери діяльності, скоротилася кількість учених із-за кордону [2, с. 23].

Вибори ректорів університетів було замінено їх призначенням міністром із затвердженням імператора. Головним обов'язком ректора та деканів став нагляд за викладанням. Кожен професор повинен був представити декану детальну програму із зазначенням списку використаної літератури, її затверджували на факультетських зборах та за підписом ректора.

В епоху царювання Миколи I відбулися якісні зміни в розвитку університетської системи: кількість університетів скоротилася, загальна кількість студентів залишилася практично такою самою [2, с. 24].

Відповідно до положення 1849 р. ректор призначався не зі складу професорів, декани також могли бути звільнені та призначені без виборів. Було встановлено нагляд за викладанням. Професори були зобов'язані надавати точні копії матеріалів до дисциплін, які вони викладали. Декани повинні були слідкувати за викладанням та доповідати ректору про будь-які порушення [11, с. 172–173].

З початком правління імператора Олександра II настав період «большой свободы и автономии университета» [11, с. 174]. Було дозволено приймати на навчання необмежену кількість студентів; відправляти за кордон викладачів для підготовки до професорства. Владу інспектора обмежили стінами університету – поза ним студенти були простими громадянами. Було відмінено студентську форму [11, с. 174].

В останній рік правління Миколи I почалися позитивні зміни у ставленні до університетської освіти. З початком правління Олександра II процес змін посилювався: знято обмеження по кількості студентів (1855), випускників почали відправляти за кордон для підготовки до звання професора (1856), дозволено випускати книги з-за кордону (1859), почали відновлюватися кафедри філософії та державного права і відкривалися нові (1860) [2, с. 25].

У спогадах студентів, які навчалися в 50-х рр. XIX ст., відображено такі зміни в системі вищої освіти, як поступова перебудова студентського життя, зміна викладацького складу, скасування низки обмежень для студентів. Перші студентські збори в університетах було присвячено академічним питанням (випуску збірника студентських робіт тощо). Багато професорів брали участь у роботі різних урядових комісій та комітетів із розроблення проєктів реформ. Уперше в історії Російської імперії знання вчених стали потрібні уряду. Особливий інтерес викликала селянська реформа: абсолютна більшість викладачів і студентів були проти кріпосного права [2, с. 25].

Військових попечителів замінили цивільними, попечителем Київського навчального округу став професор М. Пирогов. Ректорами ставали талановиті молоді люди (М. Бунге-Київський, А. Бутлеров – Казанський університет) [2, с. 25]. У 60-х рр. XIX ст. професор російської історії К. Кавелін став неформальним лідером Санкт-Петербурзького університету, був близьким до студентів, які поважали його за чесність, прямотинійність, ліберальні погляди [2, с. 25].

У зимовому семестрі 1860 р. у Санкт-Петербурзькому університеті в аудиторії юридичного факультету вперше з'явилася жінка. К. Кавелін добився рішення ради університету про дозвіл жінкам відвідувати лекції, що сталося потім і в інших університетах [2, с. 26].

У лютому-березні 1861 р. відбулися зіткнення між студентами та владою, професори залишалися осторонь тих подій, оскільки за статутом 1835 р. вони не мали

ніякого впливу на студентів. Уся влада концентрувалася в руках попечителя та його оточення [3, с. 347]. До роботи в комісії під головуванням К. Кавеліна для написання нових правил для студентів були запрошені 8 студентів. Члени комісії писали проєкт, радилися зі студентами та приймали рішення на основі компромісів. Так, під керівництвом професора було дозволено так зване «контрольоване студентське самоврядування». Суд із трьох професорів приймав рішення стосовно студентів без їх участі, покараннями були арешт або карцер.

Обставини змінилися, і проєкт нових правил від 31 травня 1861 р. визнали шкідливим. Нове міністерство вирішило утворити новий проєкт правил. «С того момента, как тенденции профессорской корпорации относительно автономной организации студенческой общины не дано было осуществиться и взял верх принцип административно-полицейского управления студентами, беспорядки участились и достигли своего крайнего напряжения в Петербургском университете, вследствие чего последний и был закрыт» [3, с. 349].

У владних колах було висловлено такі причини занепаду університетів кінця 1850-х – початку 1860 рр., які зумовили необхідність проведення університетської реформи, перегляд статуту 1835 р. та затвердження нового документу, що регламентував діяльність університетів, – прогресивного автономного статуту 1863 р., як:

а) недостатня кількість гарних професорів. Після закриття професорського інституту в м. Дерпті та заборони викликати іноземних учених за умови невеликого розміру окладів, складності екзаменів на здобуття наукових ступенів кількість осіб, які б могли бути прекрасними професорами, зменшилася. Університети не мали змоги запросити іноземних професорів, тому задовольнялися вітчизняними кадрами. Проте свої науковці віддавали перевагу, поряд із заняттям наукою, іншим видам діяльності, які приносили їм стабільний високий дохід порівняно із заробітною платою викладача вищого навчального закладу;

б) надлишкове розмаїття обов'язкових для студентів наукових дисциплін, що зумовлювало необхідність поступатися ґрунтовністю знань та провокувало велику поблажливості на екзаменах;

в) недостатній рівень підготовки вступників до університету був причиною того, що професори переходили в гімназії на роботу, що не найкращим чином відбивалося на якості викладання в університетах;

г) байдужість наукових громад до університетів та науки взагалі, викликана відстороненням вчених колегій від справ, пов'язаних з організацією, управлінням та діяльністю університетів; байдужість суспільства до питань науки. Як наслідок, вчена рада, яка не несла ніякої відповідальності за внутрішнє управління університетом, оскільки воно було покладене на попечителя, правління та інспектора студентів, замість моральності вирізнялася науковим застоєм. У цьому ми вбачаємо одну з основних причин посилення автономії університетів та перегляду статуту, результатом чого стало прийняття, на думку багатьох дослідників, прогресивного статуту 1863 р.;

д) убогість навчальних засобів університетів [3, с. 350–351].

Як можна бачити, організація життєдіяльності університетів була різко розкритикована. До відповідальності було притягнуто всі суспільні елементи епохи. Найменшу критику викликали штучні заходи влади, внаслідок яких знизився рівень університетів; найбільшу – промахи професорської корпорації (докір у «незрелості увлечення» [3, с. 351]), виразником інтересів якої у вищому навчальному закладі була вчена рада (незрозуміло чому, адже всі дії влади привели до обмеження прав учених рад і вони мало що могли вирішувати в університеті). Ми поділяємо думку, що докори професорській корпорації «придется отнести на счет тех автономных стремлений, которые высказывала профессорская корпорация в 1861 г. и которыми некогда университеты были одарены уставами 1755, 1804 и отчасти 1835 годов, а также которые испокон веков являлись достоянием германских университетов, благодаря чьесу последние и являлись всегда могучими рычагами европейской культуры» [3, с. 351].

4 грудня 1861 р. у міністерстві народної освіти була утворена комісія, яку очолив попечитель Дерптського навчального округу, дійсний таємний радник Є. фон Брадке. Завдання новоствореної комісії – перегляд чинних університетських статутів та інших документів, а також розроблення нового загального проєкту статуту імператорських російських університетів.

Створений комісією проєкт статуту університетів було надіслано до рад усіх університетів, деяким особам духовного та цивільного відомств, а також перекладено на англійську, французьку та німецьку мови та розіслано багатьом іноземним ученим та педагогам. Отримані від установ та окремих осіб зауваження дали можливість сформулювати 2 частини «Замечаний на проєкт

общего устава императорских российских университетов» [5; 6]; у першій частині розміщено сам проект статуту разом із пояснювальною запискою. Прагнення уряду залучити широку громадськість до обговорення проекту нового статуту свідчить про дійсно реформаторські наміри уряду.

Багато професорів виступали за повну свободу академічного викладання, корпоративність студентського життя та необхідність у питаннях академічного життя громадського контролю та суспільної гласності. Статут 1863 р. виявився компромісом між ліберальними течіями 1860-х рр., наявним режимом у вищих навчальних закладах та бюрократичними течіями петербурзьких канцелярій [3, с. 727].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, освітні реформи у вищій школі 40–60 рр. засвідчили непослідовну політику уряду щодо розвитку вищої освіти. Кожен імператор по-своєму розумів розвиток університетів, що знаходило свій вияв у статутах та інших нормативних документах. Основна ідея прогресивних діячів, які взяли участь в обговоренні проекту статуту, – відновлення автономії та академічних свобод, визнання прав професорської та студентської корпорації, звуження прав попечителів навчальних округів та зобов'язання рад університетів брати активну участь у житті університету з метою відповідальності за його процвітання та виховання молоді. Подальшого дослідження потребує детальний аналіз статутів 1863 та 1884 рр.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Times higher education: рейтинг лучших университетов мира 2016–2017 (The WUR 2016–2017) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4925> (дата звернення: 29.07.2017). – Назва з екрана.
2. Аврус А.И. История российских университетов. Очерки / А.И. Аврус. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 85 с.
3. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1755–1884 гг.) / Б.Б. Глинский // Исторический вестник. – 1900. – Т. 79. – С. 324–351; 718–742.
4. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 08.03.2016). – Назва з екрана.
5. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. I. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
6. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. II. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1862. – 533 с.
7. Левицька Н.М. Університетські статуту – основні законодавчі акти регламентації діяльності університетів та інших ВНЗ Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / Н.М. Левицька. – Режим доступу : <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/14118/1/12.pdf> (дата звернення: 02.08.2017). – Назва з екрана.
8. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні // НАПН України; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: Педагогічна думка, 2016. – 448 с.
9. Національна доповідь про стан та перспективи розвитку освіти в Україні // НАПН України; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 304 с.
10. Об академическом рейтинге университетов мира [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.shanghairanking.com/ru/aboutarwu.html> (дата звернення 24.03.2016). – Назва з екрана.
11. Садовничий В.А. Университетское образование: приглашение к размышлению / В.А. Садовничий, В.В. Белокуров, В.Г. Сушко, Е.В. Шикин. – М. : Издательство Московского университета, 1995. – 352 с.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Підготував Ю. Вільчинський. – 2-ге вид. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
13. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России / Б. Фроммет. – М. : Изд-е Тов-ва Вольфа М.О., 1912. – 134 с.
14. National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine / National Academy of Educational Sciences of Ukraine ; [editorial board: V.G. Kremen (head), V.I. Lugovyuy (deputy head), A.M. Gurzhii (deputy head), O.Ya. Savchenko (deputy head)], edited by V.G. Kremen. – Kyiv : Pedahohichna dumka, 2017. – 336 p.